

ЛІНГВОПОЕТИКА І ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕКСТОВИХ СТРУКТУР

Останніми десятиліттями з'явилася низка мовознавчих праць, у яких предметом дослідження є мова художньої літератури в різних аспектах. Активно розробляється методологія лінгвопоетики такими вченими, як С.Я. Єрмоленко, Л.І. Мацько, В.І. Кононенко, А.К. Мойсієнко, Н.В. Слухай, Н.М. Сологуб, Л.О. Ставицька, В.А. Чабаненко та ін.

У сучасних дослідженнях чітко простежується синтез лінгвопоетики і теорії тексту, що пов'язано насамперед зі зміною наукових парадигм у лінгвістиці:

- 1) генетична, історична;
- 2) таксономічна, системно-структурна;
- 3) комунікативно-функціональна, прагматична [10, 5].

Вивчаючи художній текст, можна пояснити мову як цілісне явище, глибше осягнути закономірності її існування. З метою досягнення цих завдань з'явилися методи «лінгвістичного коментування» художнього тексту, увійшли до наукового вжитку терміни «лінгвопоетичний аналіз», «лінгвостилістичний аналіз художнього тексту» та ін. Аналізуючи мову художнього твору, Н.М. Сологуб вказує: «Актуальним і перспективним видається дослідження мови творів чи окремого твору письменника через текст – як цілісної мовної єдності, де переплітаються картина світу народу, мовою якого пише письменник, та індивідуальна картина світу письменника, його світобачення» [12, 11].

Основною тенденцією в сучасних дослідженнях тексту є перехід від вивчення текстової інтегрованої структури до аналізу тексту як *комунікативної системи*, визначеної такими її складниками, як особистість мовця (автора) в сукупності його психологічних, ментальних, соціально-культурних, етнічних та ін. властивостей; адресат та його рівень сприймання, екстралінгвальні характеристики двох типів ситуації: того, про що йдеться в тексті, та того, що опосередковує його творення в соціокультурному контексті дійсності [10, 106].

У цій статті розглянемо трактування мовознавцями поняття «текст». Визначимо найважливіші категорії тексту, парадигматичні відношення в ньому, аспекти дослідження текстів художніх творів та значення законів лексичної сполучуваності для характеристики вживання слів.

Поняття «текст» лінгвісти визначають по-різному. Так, З.Я. Тураєва розуміє текст як упорядковану множину речень, які об'єднані різними типами лексичного, логічного та граматичного зв'язку та здатні передавати певним чином організовану і спрямовану інформацію. Текст є складним цілим, що функціонує як структурно-семантична єдність [15, 11].

І.Р. Гальперін визначає текст як поняття більш вузьке, а саме: фіксований на письмі мовленнєвий твір [3, 524]. Наше дослідження ґрунтується на тому, що «текст – об'єднана смисловим зв'язком послідовність мовних знаків, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність» [6, 507].

Однією з найважливіших категорій тексту є *зв'язність*. Це категорія, що визначається як ознака тексту, завдяки якій він сприймається адресатом. Зв'язність забезпечує подвійну операцію інтерактивності автора чи читача: автор утворює комунікативну структуру, апелюючи до пам'яті читача, мисленнєвого процесу запам'ятовування текстової інформації, переводячи інтегровані семантизовані системи на вищий кодовий рівень. Утрата зв'язності руйнує текст, якщо тільки це не є штучним стилістичним прийомом. У межах зв'язності здійснюється розвиток тем – *топиків*, що являють собою пару чи низку семем у різних текстах одного тексту, пов'язаних семантичною еквівалентністю чи конексією між текстами, або низку семем однієї референційної віднесеності [10, 112-113].

У єдності зі зв'язністю перебувають категорії *цілісності* та *членованості* тексту. Як ціле текст має формальний та змістовий рівні членування. Змістове членування не тотожне логічному, хоча може наближатися до нього. Членованість опосередковує зв'язність і полегшує сприймання інформації адресатом [10, 113].

Крім зв'язності, цілісності та членованості, називають ще такі категорії (ознаки) тексту, як ситуативність, інформативність, інтенційність, сприйнятність, послідовність змісту, інтертекстуальність, що засвідчують багатоаспектність поняття текст. Так, Н.М. Сологуб зауважує, що «текст – система вищого рангу порівняно з іншими мовленнєвими утвореннями, складна структурно-семантична єдність на основі логічних, семантичних, граматичних зв'язків» [12, 12].

Текст розрізняємо як об'єкт власне мовної дійсності і як об'єкт художньої творчості, «між дійсністю, світом понять і світом значень у художньому тексті складаються особливі відношення» [12, 13].

У тексті якнайповніше виражаються парадигматичні відношення, «які зв'язують між собою елементарні значення слів (асоціації закладені в них лише потенційно)» [12, 14]. Саме в тексті слово передусім постає як одиниця смислу. А.К. Мойсієнко зазначає, що динаміка декодування поетичного тексту, зокрема на лексико-семантичному ґрунті, передбачає врахування апперцепційних моментів кожного слова, що в текстовій структурі знаходить вияв на синтагматичному чи парадигматичному рівнях [7, 19].

Є.Г. Ковалевська визначає три аспекти дослідження текстів художніх творів: лінгвістичний, лінгвостилістичний і стилістичний [4, 6]. Лінгвістичний аналіз тексту «передбачає здобути дані про систему мови, якою створено художній твір» [4, 6]. Він має бути системним, цілісним, що розкриває особливості мовної організації тексту, функції мовних засобів у його складі, смислову й естетичну цінність елементів. Лінгвостилістичний аналіз – це «виявлення в текстах художньої літератури мовних одиниць, що закріплені за тим чи іншим функціональним різновидом мови: літературною мовою (книжного і розмовного типів) і живою розмовною мовою (просторіччя, інтердіалектів, діалектів, жаргонів), а також аналіз співвідношення в даному тексті вказаних одиниць, їхніх функцій і призначення. Стилiстичний аспект дослідження тексту зумовлений світобаченням автора, жанром і темою твору, літературним на-

прямоком (школою), адресатом твору, індивідуальними ідейно-художніми завданнями, що поставлені в конкретному творі» [4, 7].

Незважаючи на значну кількість досліджень мови художньої літератури, залишається ряд невирішених проблем лінгвопоетики, зокрема питання індивідуалізаційної семантики й естетики слова.

Питання взаємозв'язку лексичної сполучуваності і значення в наш час розглядається в різних аспектах. Б.Ю. Городецький, М.Т. Тагієв, С. Ульман та інші вчені вважають, що слово і поза контекстом має все багатство значень, зводячи функцію контексту до актуалізації одного зі значень слова.

Представники іншої теорії Ю. Найда, Х. Касарес, О. Савченко визначають сполучуваність як вирішальну причину зміни значення слова, тобто в кожному контексті воно має різні значення.

Вивчення законів лексичної сполучуваності має важливе значення для характеристики вживання слів. Сполучатися можуть тільки слова, в яких є частковий збіг сем, а два поняття, що взаємовиключаються, не можуть бути об'єднані в слові чи словосполученні. З цього приводу Ф. де Соссюр зазначає, що лексична сполучуваність зводиться до підбору таких синтагм, сусідні члени яких мають хоча б один спільний множник [13, 97]. Лексична сполучуваність відображає своєрідність національної мови. Особливості сполучуваності одиниць у потоці мовлення часто більшою мірою визначають специфіку мови, ніж її структура [8, 18].

Сполучуваність слів є невід'ємним показником поетичного стилю: «Оригінальність і новизна мови письменника не стільки в авторських лексичних новотворах (можна назвати лише одиниці письменників, що стали творцями неологізмів), скільки в специфіці сполучуваності слів» [8, 38]. Коли ж ідеться про поєднуваність значень у художньому слові, зазначимо: вона набуває складніших форм і сприймається не як звичайна нерозчленованість, а як спеціальна багатоплановість, де важливу роль відіграє контекст: ближчий контекст висуває на перший план одне зі значень, а ширший породжує у слові ряд додаткових значень, відтінків, асоціацій [11, 27].

У тлумаченні змісту терміна *контекст* бачимо розбіжності, які стосуються понять і функцій, що за ним закріплюються. У вузькому тлумаченні контекст є сферою вживання слова в мовленні, «семантичним радіусом» дії мовної одиниці, у широкому розумінні він розглядається як умови, створені текстом поряд із *конситуацією* – елементом екстралінгвальної ситуації, оточенням учасників комунікації та *коемпірією* – сумою загального досвіду і загальних енциклопедичних знань про світ, які має комунікант. Широке дефінування контексту в сучасній лінгвістиці, представлене у працях Н.М. Амосової, В.А. Звєгінцева, Є. Куриловича, О.О. Потебні, Г.А. Уфїмцевої, Д.М. Шмельова та ін., є основою поділу контекстів на:

- *контекст ситуації*, що містить релевантні риси учасників комунікації, їхні вербальні та невербальні дії (текст може фіксувати кілька контекстів ситуації або дорівнювати їй у цілому);
- *операційний контекст* – сегмент інформації, що передає мінімально необхідну інформацію, достатню для розуміння загальної;

– *контекст культури* – різні знання автора та читачів (енциклопедичні, наївні, предметні, побутові) щодо тексту;

– *соціокультурний контекст* – умови, в яких наявна інформація приймається як вторинна, оскільки вона пов'язана певними асоціативними зв'язками із загальним сюжетом, певним художнім твором, іншими творами, їхніми методами, сюжетом, героями (ремнісценції, алюзії, цитування), зафіксованими у свідомості автора і читача, інакше текстова комунікація буде неповною;

– *зовнішній контекст* – вказівки на час, історичні умови створення тексту, місце його виникнення в соціальному, культурному, етичному відношенні;

– *вертикальний контекст* – історико-філологічне тло тексту як літературного твору;

– *психологічний контекст* – знання про автора твору;

– *глобальний (комунікативний) контекст*, що інтегрує компонентний склад тексту як комунікативної ситуації (дискурсу): вербальні засоби передавання змісту; ситуацію у континуумі твору; загальні потреби жанру, стилю, методу; умови ситуації створення тексту; відношення до інших текстів; орієнтацію на читача, його сприймання, знання, досвід [10, 119].

Отже, контекстом у широкому розумінні не є лише безпосереднє мовне оточення, хоч, як зазначає В.І. Кодухов, без мовних одиниць і мовленнєвої ситуації словесний контекст не може виникнути [5, 7-31].

При визначенні стилістичних ефектів, створюваних у межах контексту, важлива роль належить аналізу різноманітних семантичних типів значень (образних, оцінних, емоційних). Йдеться про конотативні значення – таку «семантичну сутність, яка узуально або okazіонально входить у семантику мовних одиниць і виражає емотивно-оцінне і стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності при її позначенні у висловлюванні, що одержує на основі цієї інформації експресивний ефект» [14, 5].

Конотативна забарвленість лексичних одиниць визначається такими чинниками: властивість слова та його форми; контекстуальне оточення; жанрові та тематичні особливості твору; відношення певної лексеми до позамовної дійсності.

Проблему емоційно-естетичної реакції індивіда на сприйнятий *текст* розглядають як лінгвопсихологічну. Реципієнт (дослідник, інтерпретатор певної текстової структури, залежно від складу і особливостей свого досвіду, «може асоціювати з предметним змістом одиниці мови найрізноманітніші *конотації* (ось чому один і той самий текст сприймається по-різному)» [9, 4].

Як зазначалося вище, основою образності художнього тексту є процеси словесних перетворень, що відображені в художніх засобах – метафорах, символах тощо.

Утворення нових лексико-семантичних варіантів вторинного типу пояснюється семною динамікою, одним з найпродуктивніших засобів смислотворення є метафора.

Метафорична система поетичних творів є репрезентантом соціально-культурної ситуації певного періоду. У віршах моделюється художньо-естетична картина світу, подається індивідуальний спосіб сприймання світу.

Авторські метафори є не тільки генераторами нових образно-поетичних смислів, а й функціонують як механізми передання й перетворення колективних знань, існують як посередники між життєвим досвідом конкретного індивіда і національними нормами образного відтворення світу, розвиток і внутрішні зміни яких можна дослідити за допомогою метафор. Питання про семантичну ускладненість художнього слова, збагачення його смисловими нарошеннями деякі вчені виводять за межі лінгвістики, вважаючи його літературознавчим.

Отже, ми поділяємо думку В.О. Сиротіної [11, 27] про те, що лінгвіст за допомогою засобів і методів своєї науки не може повністю розкрити ідейно-тематичної основи художнього твору і змістово-ідеологічних основ формування стилю письменника, що виявляються в характері словесних образів і «поетичних знань», але малопродуктивним буде і дослідження літературознавцем поетичного тексту без опори на мовознавчі поняття. Таким чином, аналізуючи творчість поета, слід враховувати і лінгвістичний, і літературознавчий підходи, різко їх не розмежовуючи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕЛІ

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 394 с.
3. Гальперин И.Р. Грамматические категории текста. – Известия АН СССР. СЛЯ, 1977. – № 6. – С. 522-537.
4. Ковалевська Є.Г. Аналіз текстів художніх творів. – Л., 1976. – 53 с.
5. Кодухов В.И. Контекст как лингвистическое понятие. – В кн.: Языковые единицы и контекст. – Л.: ЛГПИ, 1973. – С. 7-32.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
7. Мойсієнко А.К. Віршовий текст як динамічна структура // Мовознавство. – 2002. – № 2-3. – С. 3-9.
8. Перебийніс В.С. Напрями і школи в сучасній структурній лінгвістиці // Проблеми та методи структурної лінгвістики. – К.: АН УРСР, 1969. – Вип. 2. – С. 58-73.
9. Пищальникова В.А. Проблемы лингвоэстетического анализа художественного текста: Учебное пособие. – Барнаул: Изд. Алтайск. ун-та, 1984. – 59 с.
10. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 146 с.
11. Сиротіна В.О. Про специфіку словесних значень у художньому тексті // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 34-42.
12. Сологуб Н.М. Мовний портрет Яра Славутича. – К.: Дніпро; Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1999. – 152 с.
13. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – М.: Логос, 1999. – 235 с.
14. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.

15. Тураева З.Я. Лингвистика текста. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.